

Літери схожі на малюнки, проте всередині у них голоси.
Кожна сторінка — нескінченна скриня голосів.

Міа Коуту, «Мозамбіцька трилогія»

Розум надає нерухомим знакам абетки сенсу, що вирує
життям. Читання і письмо змінюють будову нашого мозку.

Сірі Густведт, «Жити, думати, дивитися»

Люблю уявляти, як здивувався б старий добрий Гомер,
хай ким він був, побачивши свої епопеї на стелажах та-
кої незбагненої для нього людини, як я, посеред конти-
ненту, про який ніхто й гадки не мав.

*Мерилін Робінсон,
«У дитинстві я любила читати»*

Читання — це завжди переїзд, подорож, від'їзд заради
того, щоб віднайти себе. Читання, досі здебільшого осіла
діяльність, повертає нам статус кочівників.

Антоніо Басанта, «Читання проти пустки»

Книжка — це насамперед резервуар, у якому спочиває
час. Геніальна пастка, завдяки якій людський розум і чуй-
ність подолали ту невловну, ту мінливу обставину, яка тя-
не життєвий досвід у прірву забуття.

Еміліо Льєдо, «Книжки і свобода»

Передмова

Шляхами Греції роз'їжджають цілі ватаги загадкових
вершників. Селяни недовірко дивляться на них зі
своєї землі чи з дверей хатин. Досвід навчив їх, що
подорожують лише небезпечні люди: солдати, найманці і рабо-
торговці. Вони морщать чоло і щось бурмочуть собі під ніс, доки
ті не зникають за обрієм. Їм не подобаються озброєні чужинці.

Вершники їдуть, не звертаючи уваги на селян. Вони вже ба-
гато місяців видираються на гори, долають ущелини, перети-
нають долини, переходять убрід річки, плавають від острова до
острова. Відколи їм доручили цю чудернацьку місію, вони ста-
ли сильнішими й витривалішими. Щоби виконати це завдання,
вони мусять постійно ризикувати собою на буремних просто-
рах світу, де майже ніколи не припиняється війна. Вони — мис-
ливці на дуже своєрідну здобич. Мовчазну, лукаву, яка не зали-
шає слідів.

Якби ці бентежні посланці сіли в якій-небудь портовій тавер-
ні скуштувати смаженого восьминога з вином, порозмовляти
й випити з незнайомцями (здоровий глузд ніколи не дав би їм
цього зробити), то могли би багато розповісти про свої подорожі.
Вони побували в місцях, спустошених чумою. Ходили випале-
ними землями, де бачили гарячий попіл руїн і жорстокість во-
йовничих повстанців та найманців. Оскільки багатьох місць ще
немає на мапі, вони збивалися зі шляху й цілими днями блука-
ли під нещадним сонцем чи грозами. Їм доводилося пити огид-
ну воду, від якої потім був страшний пронос. Коли падає дощ,

запряжені мулами вози загрузають у калюжах; тоді вони самі тягнуть поклажу з криками та прокльонами, аж доки не падають на коліна, торкаючись обличчям болота. Коли вершників застає ніч далеко від бодай якогось укриття, лише плащі захищають їх від скорпіонів. Вони пізнали тортури вошей, від яких можна втратити розум, і постійний страх перед розбійниками, котрими аж кишать дороги. Коли вершники їдуть безмежними пустельними просторами, їм часто холодіє кров від самої думки, що на них, затамувавши подих, чатують десь за поворотом бандити; що на них накинуться, холоднокровно вб'ють і пограбують, а гарячі тіла покинуть у кущах.

А як тут не боятися? Цар Єгипту довірив їм великі гроші, а потім відрядив виконувати наказ на інший берег моря. Тоді, всього за кількадесят років по смерті Александра, подорожувати з великою сумою було небезпечно, мало не самогубством. Кинджали грабіжників, заразні хвороби й кораблетрощі загрожували цій недешевій місії провалом, проте фараон усе одно розіслав своїх агентів з країни на берегах Нілу в усіх напрямках, через кордони й великі відстані. Він палко, нетерпляче, ненаситно жадає здобичі, котру для нього, попри незвідані небезпеки, вишукують таємні мисливці.

І селяни, які пильнують біля дверей своїх хатин, і найманці з бандитами округлили б від подиву та недовіри очі й роти, якби дізналися, за чим полюють ті чужоземні вершники.

Книжки. Вони шукали книжки.

Єгипетський двір ревно беріг цю таємницю. Повелитель обох царств, чи не наймогутніша людина своєї доби, віддав би життя (чуже, певна річ, — царі тільки так і чинять), щоб роздобути всі книжки світу для великої Александрійської бібліотеки. Він намагався втілити мрію про всеосяжну, бездоганну бібліотеку, яка охоплюватиме всі праці всіх авторів усіх часів.

Я завжди боюся писати перші рядки, переступати через поріг нової книжки. Коли я обійшла вже всі бібліотеки, коли

зошити аж тріщать від гарячкових нотаток, коли на думку більше не спадає ані слухних, ані навіть безглузких приводів чекати далі, я барюся ще кілька днів, і тоді починаю розуміти, що означає бути боягузкою. Словом, я почуваюся нездідною. Все має бути на місці: тон, почуття гумору, поезія, ритм, обіцянки. Вже мають вимальовуватися ненаписані розділи, які ось-ось народяться — там, у розпліднику слів, обраних для початку. Та як це робиться? Зараз мій багаж — це сумніви. З кожною книжкою я повертаюся у вихідну точку; серце щоразу калатає, як уперше. За словами Маргеріт Дюрас, писати означає намагатися з'ясувати, що ми написали б, якби писали: вона переходить від інфінітива до умовного способу, ніби відчуває, як у неї під ногами розверзлася земля.

Насправді ця справа не надто відрізняється від інших, до яких ми беремося, ще не вмючи їх робити: говорити іншою мовою, водити машину, бути матір'ю. Жити.

Змучена нестерпними сумнівами, вичерпавши всі можливі затримки й відмовки, спекотного липневого вечора я опинилася сам на сам із чистим аркушем. Я вирішила розпочати з образу загадкових мисливців, які чатують на здобич. Я їм симпатизую, мені подобається їхня терплячість, стоїцизм, скільки часу вони витратили, їхня стійкість та адреналін пошуку. Я багато років працювала дослідницею, зазірала у джерела, укладала бібліографію і намагалася знайомитися з історичним матеріалом. Та в момент істини ця реальна задокументована історія, яку я поступово відкриваю для себе, так мене дивує, що навіть проникає у сни й мимохіть оформлюється в оповідання. Я відчуваю спокусу побувати в шкурі шукачів книжок на шляхах стародавньої Європи, жорстокої і буремної. А якщо розпочати з оповіді про їхню мандрівку? Це може спрацювати, але як відокремити кістяк фактів від м'язів і крові уяви?

Мені здається, відправна точка цієї мандрівки така ж фантастична, як пошуки копалень царя Соломона чи втраченого ковчега, проте документи засвідчують, що вона справді існувала

в уяві царів Єгипту, які нездужали на манію величі. Можливо, тоді, у III столітті до нашої ери, вперше й востаннє справдилася мрія зібрати у всеосяжній бібліотеці всі книжки світу, без жодного винятку. Сьогодні це нагадує сюжет захопливої абстракції Борхеса — чи, можливо, його велику еротичну фантазію.

За часів цього великого александрійського проекту не існувало ані натяку на міжнародний книжковий ринок. Книжки можна було купити в містах із довгою культурною традицією, але не в молодій Александрії. Тексти оповідають, що фараони використовували безмежні переваги абсолютної влади для збагачення своєї колекції. Те, що неможливо було купити, вони конфісковували. Якщо для отримання омріяної книжки доводилося різати горлянки чи знищувати врожаї, вони віддавали потрібний наказ, примовляючи, що велич їхньої країни важливіша за дріб'язкові принципи.

Безперечно, до репертуару вчинків, на які вони були готові заради своїх цілей, належало й шахрайство. Птолемей III жадав оригіналів праць Есхіла, Софокла та Евріпіда, які після прем'єри на театральних фестивалях зберігалися в афінському архіві. Посли фараона попросили позичити ці дорогоцінні сувої, щоб замовити копії прискіпливим писарям. Влада Афін віддала їх під грандіозну заставу: п'ятнадцять талантів срібла, що на сьогодні дорівнює кільком мільйонам доларів. Єгиптяни заплатили, пишномовно подякували, врочисто пообіцяли повернути позичене за, приміром, дванадцять місяців, пророкували собі страшні прокляття, якщо не повернуть книжки в бездоганному стані. А потім, певна річ, привласнили, відмовившись від застави. Афінській владі довелося примиритися з такою наругою. Горда столиця часів Перикла перетворилася на провінційне місто царства, нездатного конкурувати з могутнім Єгиптом, лідером на ринку зерна — тогочасної нафти.

Александрія була найважливішим портовим містом країни і новим осередком її життя. Держави з такою потужною економікою легко зловживають владою. Усі кораблі, які заходили до

Бібліотечної Столиці, незалежно від пункту відправлення, негайно оглядали. Якщо митники знаходили на борту будь-який рукопис, вони його конфісковували, замовляли копію на новому папірусі, повертали її, а оригінал залишали собі. Взяті на бордаж книжки опинялися на стелажах Бібліотеки з короткою нотаткою про походження («трюм корабля»).

На вершині світу не існує занадто щедрих послуг. Кажуть, ніби Птолемей II відрядив посланців до суверенів і правителів усіх країн на землі. У листі з печаткою він люб'язно просив надати для своєї колекції просто-таки все: твори поетів і письменників їхніх королівств, ораторів і філософів, лікарів і віщунів, істориків і всіх інших.

А ще (тут ця історія розпочалася для мене) царі відряджали небезпечними шляхами й морями звіданого світу агентів з повними гаманцями й наказом скупити якнайбільше книжок і скрізь вишукувати найдавніші примірники. Жага до книжок і гроші, які за них платили, принаджували шахраїв і фальсифікаторів. Вони продавали сувої фальшивих цінних текстів, зістарювали папірус, поєднували кілька творів заради більшого обсягу й винаходили інші хитромудрі маніпуляції. Один мудрець із добрим почуттям гумору сфальшував заради розваги кілька праць — вправно прорахованих підробок, справжніх випробувань для жадоби Птоlemeїв. Вони мали веселі заголовки, які сьогодні успішно продавалися б, наприклад: «Що не сказав Фукідід». Замінімо Фукідіда Кафкою чи Джойсом і уявімо, яка черга вишикувалася б перед бібліотекою в очікуванні фальсифікатора, який приніс підроблені мемуари та найзаповітніші таємниці письменника.

Та, попри слухні підозри про шахрайство, закупники Бібліотеки боялися прогавити цінну книжку і наразитися на гнів фараона. Цар дуже часто оглядав сувої своєї бібліотеки — з такою самою гордістю, як і військові паради. Він питав Деметрія Фалерського, завідувача Бібліотеки, скільки в ній уже книжок. Тоді Деметрій називав актуальну цифру: «Понад двісті тисяч,

мій Царю; я постараюся, щоби невдовзі їх було п'ятсот тисяч». Жага до книжок, яка спалахнула в Александрії, почала переростати у вибух шаленства.

Я народилася за таких часів й у такій країні, де придбати книжку нескладно. У моїй оселі їх видно скрізь. На етапах інтенсивної роботи, коли я замовляю десятки книжок у бібліотеках, які погоджуються терпіти мої набіги, я складаю їх вежами на стільцях чи навіть на підлозі. Чи розкритими, палітуркою догори, ніби двохсильні дахи у пошуках будинку без стріхи. А зараз, щоби мій дворічний син не м'яв сторінки, я складаю книжки на підголівнику дивана і, сідаючи відпочивати, завважую дотик корінців до плити. Якщо порівняти ціну книжок із розміром орендної плати в місті, де я живу, виявляється, що мої книжки — недешеві пожильці. І все-таки я вважаю, що всі вони — від великих альбомів із фотографіями до старих підклеєних кишенькових книжечок, які вічно хочуть захряснути, ніби міді, — додають оселі тепла.

Екзотизм історії зусиль, мандрівок і покарань заради наповнення стелажів Александрійської бібліотеки може видаватися принагідним. Чудернацькі події, пригоди — достеменно як легендарні плавання до Індії в пошуках спецій. Тут і тепер книжки такі звичайні, їм так бракує аури технологічної новизни, що багато хто пророкує їм зникнення. Я раз у раз впадаю у відчай, читаючи газетні статті, які провіщають вимирання книжок: їм на зміну мають прийти електронні пристрої, вони не витримають конкуренції з незліченними варіантами дозвілля. Найсміливіші віщуни вважають, що ми наближаємося до кінця епохи, до справжнього апокаліпсиса зачинених книгарень і спорожнілих бібліотек. Вони неначе натякають, що книжки скоро стоятимуть у вітринах етнографічних музеїв поряд із доісторичними наконечниками списів. Уявивши собі ці картини, я блукаю поглядом по своїх нескінченних батареях книжок і вервечках вінілових платівок та міркую, чи справді наш рідний старий світ скоро зникне.

Ми в цьому впевнені?

Книжка пройшла випробування часом і довела здатність грати в довгу. Коли ми пробуджувалися від сновидінь революцій чи кошмару гуманітарних катастроф, книжка залишалася там, де й була. За словами Умберто Еко, вона належить до тієї самої категорії, що ложка, молоток, колесо чи ножиці. Нічого кращого за ці винаходи придумати неможливо.

Безперечно, блискучі технологічні винаходи цілком здатні повалити стару монархію. Проте ми всі сумуємо за втраченим — світлинами, архівами, старими роботами, спогадами — через те, що вони швидко старіють і виходять з ужитку. Першими пішли пісні на касетах, потім — фільми на VHS. Ми докладаємо не людських зусиль, колекціонуємо речі, які виходять з моди під гнітом технологій. Коли з'явився формат DVD, нам сказали, що проблему архівів, нарешті, розв'язано назавжди, а потім знову почали спокушати новими дисками меншого розміру, для яких необхідно купувати нові пристрої. Цікаво, що ми досі можемо прочитати манускрипт, ретельно переписаний понад десять століть тому, зате вже не можемо переглянути відеоплівку чи дискету, якій заледве виповнилося кілька років — хіба тільки вся череда комп'ютерів і програвачів досі зберігається у наших коморах, ніби в музеї вичерпаного терміну придатності.

Не забуваймо, що книжка багато століть була нашою союзницею у війні, про яку не сказано в підручниках з історії. У війні за збереження наших неоціненних витворів: слів, які є всього-на-всього подувом вітру; фантазій, які ми вигадуємо, щоб наділити хаос бодай якимось сенсом і вижити в ньому; істинних, хибних і незмінно тимчасових знань, які допомагають нам лупати тверду скелю свого невігластва.

Ось чому я вирішила зануритися в це дослідження. Спочатку були запитання, міради запитань: коли з'явилися книжки? Яка вона — таємна історія спроб примножити чи винищити їх? Що загубилося в процесі, а що вдалося врятувати? Чому деякі стали класикою? Скільки збитків завдали ікла часу, пазурі

вогню, отрута води? Які книжки спалювали в гніві, а які завзято переписували? Ті самі?

Ця оповідь — спроба продовжити пригоди мисливців на книжки. Можна сказати, що мені хотілося б разом з ними (хай це і неймовірно) чатувати на втрачені рукописи, невідомі історії та голоси, які скоро замовкнуть. Можливо, ті мандрівники були всього-на-всього служаками царів з манією величі. Мабуть, вони не розуміли цінності своєї роботи, яка здавалася їм безглуздою, і під час ночівлі просто неба, коли у багатті згасали останні жарини, вони цідили крізь зуби, що їм набридло ризикувати життям заради мрії божевільного. Поза сумнівом, їм хотілося б, щоб їх відрядили у місію, в якій можна піднятися кар'єрними сходами: наприклад, придушити заколот у Нубійській пустелі чи супроводжувати вантаж баркасів на Нілі. Та в мене є підозра, що, вишукуючи сліди всіх книжок, ніби частини розпорошеного скарбу, вони мимохіть заклали підмурки нашого світу.

ГРЕЦІЯ УЯВЛЯЄ МАЙБУТНЄ

Місто насолоди й книжок

1 Дружина купця, юна і знуджена, спить сама. Десять місяців тому її чоловік відплив з середземноморського острова Кос до Єгипту, і відтоді не надіслав з країни на берегах Нілу жодного листа. Їй сімнадцять років, вона ще не народжувала й більше не може терпіти монотонне життя в ізолюваному гінкеї, чекання якихось подій і неможливість вийти з дому, щоб люди не пліткували. Робити їй майже нічого. Спершу їй було весело мордувати рабинь, але тепер вже й це не допомагає коротати час. Тож вона тішиться, коли навідуються інші жінки. Байдуже, хто постукає у двері, — їй конче необхідно розвіятися, полегшити свинцевий тягар годин.

Рабиня сповіщає про прибуття старенької Хіліде. Дружина купця сподівається трохи розважитися: її стара годувальниця Хіліде не вміє тримати язика за зубами й дуже кумедно говорить усілякі непристойності.

— Матінко Хіліде! Ти вже кілька місяців не заходила.

— Ти ж знаєш, доню, що я живу далеко і вже геть слаба.

— Ну, годі, годі, — каже дружина купця. — Тобі ще стане сил кого завгодно задушити в обіймах.

— Тобі аби сміятись! — відповідає Хіліде. — Але це для вас, молодих.

Лукаво посміхаючись, стара довго ходила коло та навколо, а потім нарешті розказала, навіщо прийшла. Міцний вродливий юнак, який двічі виграв змагання з боротьби на Олімпійських іграх, зацікавився дружиною купця; він помирає від жадання і хоче бути її коханцем.

— Не сердься і вислухай його пропозицію. Його плоть пронизує жало пристрасті. Дозволь собі побавитися з ним. Ти що, так і сидітимеш тут, наче вклякла? — спокусливо питає Хіліде. — Коли отямишся, станеш старою, а твоя юна врода розсіплеться на прах.

— Ой, мовчи...

— А що робить твій чоловік у Єгипті? Він тобі не пише, він тебе забув і, певно, вже пригубив чужий келих.

Щоб зламати останній спротив дівчини, Хіліде красномовно описує все те, що може запропонувати далекому невдячному чоловікові Єгипет, насамперед Александрія: багатство, принади вічно теплого і чуттєвого клімату, гімнасії, вистави, цілі юрми філософів, книги, золото, вино, юні дівчата і стільки вродливих жінок, як зірок на небі.

Це мій вільний переклад перших рядків однієї давньогрецької п'єси початку III століття до нашої ери з сильним присмаком буденного життя. Поза сумнівом, такі маленькі твори не показували на сцені, хіба на яких-небудь художніх читаннях. Гумористичні, а часом і крутійські, вони відсувають завісу забороненого світу побитих рабів і жорстоких господарів, сутенерів, матерів на межі відчаю через дітей-підлітків, сексуально невдоволених жінок. Хіліде — одна з перших звідниць в історії літератури, професійна сваха; вона знається на таємницях свого ремесла і, безперечно, цілить у найслабше місце своїх жертв: страх старості, спільний для всіх. Проте, попри свій жорстокий хист, цього разу вона зазнає поразки. Діалог завершується тим, що дівчина лагідно їй докоряє: вона береже вірність відсутньому чоловікові чи, можливо, не хоче наражатися на страшний ризик перелюбу. «Чи ти сповна розуму?» — питає в Хіліде дружина купця, та потім розраджує її, пропонуючи ковток вина.

Цей текст цікавий не лише гумором і невимушеним тоном: він показує, як тоді Александрію уявляли прості люди: місто насолоди і книжок, столиця сексу і слова.

2 Легенда про Александрію невпинно ширилася. Через два століття після запису діалогу Хіліде з дівчиною, яку вона спокушає, Александрія стала сценою одного з найбільших в історії еротичних міфів: кохання Клеопатри й Марка Антонія.

Коли Марк Антоній уперше зійшов на берег Александрії, Рим, який уже був центром найбільшої середземноморської імперії, нагадував лабіринт звивистих, темних, брудних вулиць. Зненацька він опинився у п'яному місті, чиї палаци, храми, широкі проспекти й пам'ятники випромінювали велич. Римляни не сумнівалися у своїй військовій моці та почувалися володарями майбутнього, але вони не витримували конкуренції зі спокусою золотого минулого і витонченої пишноти. Пройнявшись збудженням і гордістю навпіл із тактичним розрахунком, могутній генерал і остання цариця Єгипту зав'язали політичні та сексуальні стосунки, які обурювали консервативних римлян. Щоби підлити лою у вогонь, люди казали, що Марк Антоній збирається перенести столицю Римської імперії до Александрії. Якби ця пара виграла війну за контроль над Римською імперією, можливо, сьогодні натовп туристів з'їжджався б у Єгипет, щоб сфотографуватися на тлі Вічного міста, його Колізею і форумів.

Клеопатра, як і її місто, уособлює неповторне поєднання александрійської культури й чуттєвості. Плутарх пише, що насправді Клеопатра не була аж такою вродливою. Люди не зупинялися на вулиці, як укопані, щоб на неї подивитися. Зате їй не бракувало чарів, розуму і красномовства. Кожен, хто чув її голос, не міг забути ніжності його тембру. А її язик, за словами історика, пристосовувався до будь-якої мови, наче багатострунний музичний інструмент. Вона могла говорити без перекладачів з ефіопами, євреями, арабами, сирійцями, мідійцями й парфянами. Хитромудра, добре обізнана, Клеопатра відбила не один напад претендентів на владу всередині своєї країни та за її межами, але вирішальну битву програла. Прикрість у тім, що говорили про неї лише в лавах ворога.

Книжки відіграють важливу роль і в цій буремній історії. Коли Марк Антоній вважав себе замалим не володарем світу, йому захотілося приголомшити Клеопатру великим подарунком. Він розумів, що від золота, прикрас чи бенкетів у очах його коханки не спалахне подив, адже вона звикла до щоденного марнотратства. Якось у ніч п'ятики вона скоїла показово марнотратний вчинок: розчинила в оцті величезну перлину і випила. Тож Марк Антоній обрав такий подарунок, яким Клеопатра не змогла б знехтувати від нудьги: він поклав до її ніг двісті тисяч книжок для Великої бібліотеки. В Александрії книжки розпалювали пристрасть.

Двоє письменників, померлих у XX столітті, правлять нам за провідників потаємними куточками цього міста і додають до александрійського міфу кілька шарів патини. Константінос Кавафіс був непримітним службовцем грецького походження, який працював, не просуваючись кар'єрними сходами, у британській адміністрації в Єгипті, у підрозділі зрошування міністерства інфраструктури. Ночами він занурювався у світ насолоди, космополітичного товариства і багатонаціонального розпусного життя. Він знав лабіринт александрійських борделів, як свої п'ять пальців, адже вони були єдиним притулком для його гомосексуальності, котру він сам називає «заборонею і всіма категорично зневаженою». Кавафіс зачитувався класиками й майже потай писав вірші.

У його найвідоміших на сьогодні поезіях оживають реальні та вигадані персонажі, що мешкали на Ітаці, у Трої, Афінах чи Візантії. В інших, нібито інтимніших поезіях він іронічно та безсоромно заглиблюється у своє проживання зрілості: ностальгію за юністю, дослідження насолоди й тугу за плином часу. Тематичний поділ у Кавафіса цілком штучний. Прочитавши й уявне минуле бентежило його так само, як власні спогади. Походжаючи Александрією, він бачив, як під реальним містом пульсує місто, якого немає. Велика бібліотека зникла, проте її відгомін, перешіптування і бурмотіння досі лунали у повітрі.

Кавафіс вважав, що велика спільнота привидів робить придатними до життя холодні вулиці, якими блукають живі, самотні та змучені.

Персонажі «Александрійського квартету» — Жюстін, Дарлі й насамперед Бальтазар, який стверджує, що вони були знайомі, — повсякчас згадують Кавафіса, «старого поета цього міста». Чотири романи Лоуренса Даррелла, одного з тих англійців, котрі задихаються від пуританства і клімату рідної країни, додають еротичного і літературного резонансу до александрійського міфу. Даррелл познайомився з цим містом у буремні роки Другої світової, коли Єгипет, окупований британськими військами, був осередком шпигунства, змови й, як завше, насолоди. Це найдостеменніший опис кольорів і фізичних відчуттів, що їх збурювала Александрія. Гнітюча тиша і високе літнє небо. Розпечені дні. Яскрава морська блакить, хвилерізи, жовте узмор'я. Озеро Мар'ют, трохи далі від моря, часом затягнуте примарним серпанком. Між портовими й озерними водами — міради вулиць, де кишать жебраки й у пилюці вихориться комашня. Пальми, розкішні готелі, гашиш, сп'яніння. Сухе наелектризоване повітря. Лимонно-фіалкові надвечір'я. П'ять рас, п'ять мов, з десятків релігій, віддзеркалення п'яти флотів у масній воді. В Александрії, пише Даррелл, плоть пробуджується і відчуває тюремні ґрати.

Друга світова війна знищила це місто. В останньому романі «Квартету» Клея змальовує меланхолійний пейзаж. Танки, викинуті на морський берег, ніби скелети динозаврів; великі гармати, немов повалені дерева зі скам'янілого лісу; бедуїни, що блукають серед мін. Це місто завжди було розпусним, але тепер воно нагадає величезну громадську вбиральню, каже вона на завершення. Лоуренс Даррелл не повертався до Александрії після 1952 року. Єврейська і грецька громади, які прожили там тисячу років, утекли після Суецької кризи, котра позначила кінець цілої епохи на Близькому Сході. Мандрівники, які повертаються з Александрії, розповідають мені, що те космополітичне чуттєве місто залишилося в пам'яті книжок.

Александр: цілого світу замало

З Александрія не одна. Ціла вервечка міст із такою назвою вказує на шлях Александра Великого від Туреччини до річки Інд. Різні мови спотворили початкове звучання, але часом його далекий відгомін ще можна впізнати. Александретта, а турецькою — Іскендерун. Керманська Александрія, сучасне місто Керман в Ірані. Маргіанська Александрія, теперішнє місто Мерв у Туркменістані. Александрія Есхата, яку можна було б перекласти як «Александрія на Краю Світу», — сучасний Худжанд у Таджикистані.

Місто Александрія Буцефала, засноване на згадку про коня, який супроводжував Александра з дитинства, згодом отримало назву Джалалпур (Пакистан). Війна в Афганістані познайомила нас з іншими стародавніми Александріями: містами Баграм, Герат, Кандагар.

Плутарх оповідає, що Александр заснував сімдесят міст. Він волів унаочнити свій шлях, як-от хлопчак, що пишуть своє ім'я на стінах чи дверях громадських вбиралень («Я тут був», «Я тут переміг»). Географічний атлас — це велетенська стіна, де завойовник залишив про себе багато згадок.

Мотивом вчинків Александра, причиною тієї нестримної енергії, яка змусила його вирушити в завойовницький похід протяжністю 25 000 кілометрів, була жага слави й обожнювання. Александр щиро вірив у легенди про героїв, ба навіть більше — він жив і змагався з ними. Він був одержимий персонажем Ахіллеса, наймогутнішого і найстрахотливішого воїна грецької міфології. Александр обрав Ахіллеса ще в дитинстві, коли дізнався про поеми Гомера від свого вчителя Арістотеля, і мріяв бути схожим на нього. Він обожнював його так палко, як сучасні хлопчак обожнюють своїх спортивних кумирів. Кажуть, що Александр ніколи не лягав спати без «Іліади» та кинджала під подушкою. Цей образ викликає усмішку; в уяві постає хлопчина, який засинає з розгорнутим альбомом колекційних

карток і бачить сни про свою перемогу в чемпіонаті під несамовиті завивання глядачів.

Ось тільки Александр таки реалізував свої найсмівливіші фантазії. Послужний список завоювань, здійснених усього за вісім років — Анатолія, Персія, Єгипет, Центральна Азія, Індія, — підносить його на вершину військової звитяги. На його тлі Ахіллес, який віддав життя під час десятилітньої облоги одного-єдиного міста, видається банальним початківцем.

Александрію Єгипетську — хіба ж могло бути інакше — породив сон про літературу, нашептав Гомер. Уві сні Александр відчув, як до нього наближається якийсь сивий старець. Підійшовши, таємничий незнайомец зачитав кілька строф з «Одіссеї» про вмитий лункими хвилями острів Фарос біля єгипетських берегів. Неподалік алювіальної рівнини, де дельта Нілу зливається з водами Середземного моря, справді був такий острів. Керуючись логікою тих часів, Александр вирішив, що його видіння пророче, і заснував на цьому місці суджене місто.

Ця місцина видалася йому прекрасною. Там піщана пустеля зустрічалася з водною: два самотні краєвиди, неозорі, мінливі, обточені вітром. Він сам намалював борошном зовнішні абрис майже досконалої прямокутної форми; вказав, де має бути міський майдан і храми різних богів; як прокласти міський мур. Згодом довга дамба з'єднає маленький острів Фарос із дельтою та стане одним із семи чудес світу.

Коли почалося будівництво, Александр продовжив свою мандрівку й облишив маленьку громаду греків, євреїв і пастухів, які довго жили в околиць селах. За колоніальною логікою всіх часів, корінне населення Єгипту ввійшло до складу міста у ролі громадян нижчого рангу.

Александр більше не побачив це місто. Менш ніж за десять років туди повернеться його труп. Але 331 року до нашої ери, коли він заснував Александрію, йому було двадцять чотири й він почувався непереможним.

4 Александр був молодим і неблаганним. На шляху до Єгипту він двічі поспіль переміг військо царя царів Персії. Захопив Туреччину і Сирію, проголосивши, що звільнив їх від перського ярма. Завоював крайку Палестини й Фінікії; всі міста здалися без опору, крім двох: Тіра та Гази. Коли вони пали після семи місяців облоги, «визволитель» суворо їх покарав. Останніх містян, які залишилися серед живих, розіп'яли вздовж узбережжя — дві тисячі тіл, що конають біля моря, вишикувані в ряд. Дітей і жінок продали в рабство. Александр наказав прив'язати правителя закатованої Гази до воза і тягти, доки той не помре, достеменно як тіло Гектора в «Іліаді». Александру, поза сумнівом, подобалось думати, що він втілює у життя власну епічну поему, тож часом він повторював якийсь вчинок, якийсь символ, якусь легендарну жорстокість.

Траплялося й таке, що він вбачав більший героїзм у поблажливості до переможених. Захопивши родину перського царя Дарія, він виявив повагу до жінок і відмовився брати їх у заручниці. Він наказав, щоб їм дали спокій і змогу жити у власних помешканнях, залишили їхні сукні та коштовності. Також він дозволив їм поховати загиблих у бою.

Увійшовши до світлиці Дарія, він побачив золото, срібло й алебастр, відчув приємний аромат мирри та пахоців, помітив оздобу килимів, столів і сервантів; він не бачив таких розкошів у провінційному дворі своєї рідної Македонії. Александр сказав друзям: «Ось, напевно, що таке царювати». Тоді йому подарували скриню — найдорожчий і найунікальніший предмет поклажі Дарія. «Яку цінність можна було б тут зберігати?» — спитав він у своїх солдатів. Кожен висунув якийсь припущення: гроші, коштовності, ефірні олії, спеції, військові трофеї. Александр похитав головою, і після недовгої мовчанки наказав покласти в цю скриню свою «Іліаду», з якою він ніколи не розлучався.

5 Він не програв жодної битви. Труднощі походів він сприймав так само, як усі інші, без привілеїв. Через шість років після того, як Александр посів трон царя Македонії після свого

батька — на той час йому було двадцять п'ять, — він розбив найбільше військо своєї доби й привласнив скарби Перської імперії. Але йому було цього замало. Він дійшов до Каспійського моря, перетнув сучасні Афганістан, Туркменістан і Узбекистан, пройшов засніженими шляхами гірської системи Гіндукуш, а згодом і пустелею з сипучими пісками, аж до річки Окс, сучасної Амудар'ї. Він рушив далі місцями, де ще ніколи не ступала нога грека: Самаркандом і Пенджабом. Він уже не здобував блискучих перемог, а марнував сили на виснажливі партизанські війни.

У грецькій мові є слово на позначення його одержимості: «потос». Це жага відсутнього чи недосяжного, нестерпна і невгамовна. Це слово означає муки невзаємного кохання і тугу жалоби, нестерпний смуток за померлою людиною. Александр невтомно прагнув без упину мчати вперед, геть від нудьги та посередності. Йому ще не виповнилося й тридцяти років, а він уже почав побоюватися, що цілого світу для нього буде замало. Що він робитиме, якщо настане час, коли незавойованих земель більше не залишиться?

Арістотель навчив його, що край світу лежить по той бік гір Гіндукуш, тож Александр хотів дістатися останнього рубежу. Думка про край світу притягувала його, наче магніт. Чи побачить він великий Зовнішній океан, про який розповідав учитель? Чи морські води литимуться водоспадом у безодню? Чи кінець буде невидимим: густий туман, біле тло?

Проте солдати Александра, хворі та пригнічені зливами сезону мусонів, відмовилися йти далі вглиб Індії. Вони дізналися, що за Гангом є неозоре і незвідане індійське королівство. Не схоже, щоб край світу справді існував.

Один старий солдат висловився від імені усіх: за наказом свого молодого царя вони пройшли тисячі кілометрів, вирізавши на шляху щонайменше сімсот п'ятдесят тисяч азійців. Їм довелося ховати найкращих друзів, полеглих у бою. Вони голодували, зносили страшенний холод, спрагу і блукання пустелею.